

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ФАКТОР ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ФАХІВЦЯ

В.В.Шахов

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню сутності та ролі професійної самосвідомості як особистісного чинника становлення фахівця.

Ключові слова: самосвідомість, Я-концепція, професійна саомсвідомість, професійну Я-концепція фахівця, професійна ідентичність.

Аннотация. Статья посвящена определению роли профессионального самосознания как личностного фактора развития специалиста.

Ключевые слова: самосознание, Я-концепция, профессиональное самосознание, профессиональная Я-концепция специалиста, профессиональная идентичность.

Summary. The article is devoted determination of role of professional consciousness as a personality factor of development of specialist.

Key words: consciousness, Self-conception, professional consciousness, professional Self-conception of specialist, professional identity.

Постановка проблеми. На відміну від самосвідомості в цілому, професійна самосвідомість специфічна за своїм змістом: вона стосується сфери професійної діяльності й особистості як суб'єкта цієї діяльності. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності і спілкуванні з навколишніми людьми і є результатом пізнання особистістю себе, своїх дій, психічних якостей і здібностей, то професійна самосвідомість – це проекція усіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність. Професійна самосвідомість містить усвідомлення особистістю, перш за все, тих власних властивостей і якостей, які потрібні для успішного виконання відповідної професійної діяльності, тобто професійно важливих якостей. Для різних професій ці якості будуть різними, але міра їх усвідомлення справляє помітний вплив на вибір завдань, на хід виконання діяльності, на упевненість фахівця в собі [5, с. 252].

Розв'язуючи питання про місце професійної самосвідомості в загальній структурі самосвідомості особистості, дослідники враховують такі позиції, як місце конкретної діяльності в житті особистості, місце особистості в цій діяльності, роль особистості у власній життєдіяльності, місце професійного самовизначення в життєвому самовизначенні. О.В.Прокоп'єва запропонувала можливу класифікацію професійних Я-концепцій, побудовану на підставі різних варіантів співвідношення професійної і загальної самосвідомості особистості: 1) особистість «ширша» за свою професію, її професійна Я-концепція наближається до загальної Я-концепції; 2) особистість «дорівнює» своїй професії, її загальна Я-концепція звужена до професійної Я-концепції; 3) особистість «вужча» за свою професію, в її загальній і професійній Я-концепціях представлені лише окремі сторони професії. Дослідниця зазначає, що напрям, в якому змінюється особистість у процесі професіоналізації, і рух особистості до більш загальних життєвих цілей і смислів повинні збігатися. Лише в цьому випадку особистість може досягти найвищого рівня особистісного розвитку і професійної самореалізації.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми професійної самосвідомості представлені в роботах В.Ф.Петренка, Д.В.Ронзіна, І.І.Чеснокової, Г.А.Цукермана та ін. Більшість дослідників схильні розглядати цей феномен як усвідомлення особистістю себе в ході професійної діяльності. Професійна самосвідомість – це, з одного боку, процес, за допомогою якого людина пізнає себе і відноситься до себе як до представника відповідної професії, з іншого боку, – це результат самоусвідомлення – сформований відносно стійкий комплекс уявлень про себе як фахівця, професійна «Я-концепція».

Професійна самосвідомість, на думку Г.А.Цукерман, містить уявлення професіонала про себе і свої цінності. Сутність професійної самосвідомості дослідник характеризує як: 1) усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти; 2) знання про міру своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце в системі професійних ролей; 3) знання про свої сильні і слабкі сторони, шляхи вдосконалення, вірогідні сфери успіхів і невдач; 4) уявлення про себе і свою діяльність у майбутньому. Професійна самосвідомість тісно пов'язана з рефлексією, із зверненням до свого внутрішнього світу, з оцінкою тих процесів, які відбуваються в ньому [16].

Психологічні й педагогічні дослідження свідчать, що професія суттєво впливає на сприйняття і розуміння особистістю світу і себе в ньому (О.Артем'єва, О. Бодальов, Ю.Вяткін та ін.). На думку О.Артем'євої і Ю.Стрелкова, світ професій є груповим інваріантом суб'єктивного ставлення людини до світу і невід'ємною складовою суб'єктивної моделі образу світу у професіоналів. Люди, які сприймають свою професію як спосіб життя, відображають об'єктивну дійсність і себе крізь призму професійної самосвідомості.

У багатьох дослідженнях доведено, що професія суттєво впливає не лише на формування певних особистісних якостей фахівця, але й на його сприйняття і розуміння світу та самого себе. Так, А.А.Деркач підкреслює, що «професіонали сприймають навколишній світ і себе в ньому крізь призму світу своєї професії» [4, с. 152]. О.О.Бодальов висунув припущення про «вплив професії людини на сприйняття і розуміння інших людей, а також на формування у неї образу самої себе в професії і розуміння власної особистості» [1, с. 25].

Як свідчать дослідження, розвиток професійної самосвідомості тісно пов'язаний з якістю професійної підготовки, професійним становленням фахівця, з оволодінням професійною майстерністю.

Метою даної статті є з'ясування ролі професійної самосвідомості як особистісного чинника становлення фахівців.

Проведений аналіз літератури засвідчує існування тісного зв'язку між успішністю професіонала в будь-якому виді діяльності, якістю професійної підготовки і рівнем професійної самосвідомості. Професійна самосвідомість виступає важливими чинником розвитку і регулювання поточної діяльності, професійного становлення суб'єкта в цілому [2, 8].

Підкреслюючи значення професійної самосвідомості, Є.О.Климов зауважує, що розвинена самосвідомість є однією з умов «...формування індивідуального стилю..., однією з необхідних умов знаходження людиною найбільш відповідного для неї місця... у професійній спільноті, а також умовою планування і побудови особистих професійних планів на етапі вибору професії, це також важливий критерій підготовленості фахівця» [7, с.43].

Професійна «Я-концепція» як продукт розвитку професійної самосвідомості є особистісним ресурсом, що виконує ключову роль у формуванні результатів професійної поведінки, в успішному аналізі проблемних ситуацій, у плануванні, контролі, перетворенні професійної діяльності і себе як її суб'єкта [13].

Отже, дослідники одноставно наголошують на важливій ролі професійної самосвідомості як фактору особистісно-професійного розвитку особистості як у період професійної підготовки, так і на етапі самостійної професійної діяльності.

Водночас, теоретичний аналіз праць психологів і педагогів свідчить про різноманітність точок зору на сутність і структуру професійної самосвідомості особистості. Цей феномен розглядається як усвідомлення людиною своєї приналежності до професійної групи, як процес аналізу людиною самої себе у рамках професійної діяльності [9], як діяльність особистості по усвідомленню своєї власної відповідності обраній професії [3], як вибірково діяльність самосвідомості, спрямовану на професійне самовизначення, усвідомлення себе суб'єктом професійної діяльності [18], як усвідомлення і цілісну оцінку фахівцем себе, процесу і результату своєї професійної діяльності. Т.Фам визначає професійну самосвідомість як засіб саморегуляції особистості, що виражається в усвідомленні власних психічних особливостей, аналізі себе як суб'єкта діяльності, усвідомленні і оцінці системи стосунків [15].

Т.Миронова розглядає професійну самосвідомість як різновид соціально специфічної самосвідомості, що формується під впливом професійного середовища та активної участі людини у професійній діяльності [11].

А.Маркова вважає, що професійна самосвідомість – це розуміння людиною норм, правил, моделей своєї професії як еталонів для усвідомлення своїх якостей [10]. У професійній самосвідомості відображаються основи професійного світогляду, суб'єктивної концепції професійної діяльності, усвідомлення професійно значущих якостей професіоналів, інших людей, порівняння себе з якимось абстрактним ідеалом чи конкретним колегою; знання оцінки себе як професіонала з боку колег; самооцінка суб'єктом своїх якостей – розуміння себе, своєї професійної поведінки, а також емоційне ставлення до себе. Професійна самосвідомість «спирається ... на професійну самооцінку – потенційну (Я як професіонал завтра), ретроспективну (Я як професіонал у минулому), актуальну (Я як професіонал сьогодні), ідеальну (Я як професіонал у далекому майбутньому)» [10, с. 89]. На думку дослідниці, в індивідів з сформованою професійною самосвідомістю підвищується ефективність роботи, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації, підвищується впевненість у собі.

П.Л.Шавір трактує досліджуваний феномен як вибірккову діяльність самосвідомості особистості, підпорядковану завданням професійного самовизначення, усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності. Тут на перший план виходить така характеристика, як вибіркковість професійної самосвідомості. Причому П.Л.Шавір підкреслює, що критерієм такої вибіркковості, який відрізняє професійну самосвідомість від загальної самосвідомості особистості, є професійна діяльність та окремі її компоненти (мета, засоби, способи і прийоми) [18].

О.Пряжнікова визначає сутність професійної самосвідомості як системи ставлень фахівця до себе як особистості і професіонала, а також ставлення до себе як до представника професії, що реалізується через професійну рефлексію своєї діяльності та особистісного розвитку [14]. Структура професійної самосвідомості, на думку дослідниці, містить: уявлення про смисли своєї праці, конкретні цілі і завдання професійної діяльності, її методи та організацію, про свій формальний і реальний посадовий статус, про себе як члена трудового колективу, про перспективи свого професійного та особистісного розвитку, а також про свої реальні та ідеальні професійні якості. О.Пряжнікова виокремлює функції професійної самосвідомості: когнітивну, спрямовану на самопізнання і пізнання особистістю себе в просторі соціуму; емоційну, на основі якої вибудовуються відносини з іншими людьми і з собою, переживаються виникаючі при цьому проблеми; поведінкову, що дозволяє реалізовувати свої професійні та особистісні перспективи розвитку.

О.В.Москаленко розробила акмеологічну концепцію розвитку професійної самосвідомості в контексті загального особистісно-професійного становлення людини, спрямованого на досягнення «акме» – вищого рівня самореалізації [12]. У дослідженнях, виконаних під її керівництвом, доведена провідна роль професійної самосвідомості у становленні таких важливих феноменів особистісно-професійного розвитку, як: професійна мотивація, ціннісні орієнтації, психологічна готовність до професійної діяльності, професійне самоствердження, самовираження, кар'єрний ріст, професійна творчість [12]. На думку О.Москаленко, професійна самосвідомість характеризується діалектичною тривимірністю складових (особистісної, процесуальної, результативної) і є джерелом творчої зрілості фахівця [12]. Дослідниця розглядає професійну самосвідомість як особистісне утворення, що синтезує в собі: усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти; знання про ступінь своєї відповідності професійним еталонам; знання про ступінь свого визнання у професійній групі; знання про власні слабкі і сильні сторони та шляхи самовдосконалення, знання своїх індивідуальних способів успішної діяльності, індивідуального стилю, нероздільну єдність предметно-змістовного і операційного компонентів діяльності, ставлення до себе як до особистості, суб'єкта життєдіяльності, професіонала; уявлення про своє майбутнє у професії; контроль за власними інтелектуальними, емоційними і поведінковими реакціями.

Професійна самосвідомість так само, як і самосвідомість особистості, динамічне утворення. Вона розвивається, змінюється, розширюється, уточнюється у процесі професійного становлення особистості. Цей факт обумовлений самим процесом професіоналізації, ростом до професіоналізму, а також тим, що самі професії швидко розвиваються й видозмінюються. Розширення професійної самосвідомості відбувається за рахунок включення нових ознак в систему наявних уявлень про професію. «Розширення професійної самосвідомості виражається в зростанні числа ознак професійної діяльності, що відображаються у свідомості фахівця, в подоланні стереотипів образу професіонала, в цілісному баченні себе у контексті всієї професійної діяльності» [10, с.89].

Л.Мітіна зазначає, що формування професійної самосвідомості залежить від міри узгодженості Я-ідеального і Я-реального, а також ідеального і реального образів професії. До інших чинників, що впливають на становлення Я-концепції професіонала, відносять: особистісну схильність до певного роду діяльності; вплив колективу, професійного середовища (реакція професійного середовища на поведінку особистості дозволяє зорієнтуватися, наскільки ще великий розрив між Я-професійним реальним і Я-професійним ідеальним); спеціальна робота по формуванню і розвитку професійної самосвідомості [10]. Відзначається, що, незважаючи на всю необхідність і важливість такої роботи, досить часто професійна самосвідомість фахівців формується стихійно.

Щодо динаміки розвитку професійної самосвідомості, дослідники сходяться на тому, що її становлення має стадіальний характер і відбувається шляхом переходу від загальних, мало диференційованих уявлень до більш точних, конкретних і адекватних професійних Я-образів, які у комплексі утворюють професійну Я-концепцію фахівця.

Зокрема, Л.Б.Шнейдер виокремлює чотири стадії формування професійної ідентичності особистості:

- усвідомлення ближніх і дальніх професійних цілей (на цій стадії поки що відсутній професійний досвід, професійне спілкування, що робить ідентичність невираженою);

- засвоєння професійних знань, усвідомлення власних можливостей, набуття досвіду (ідентичність виражена, але пасивна);
- практична реалізація обраних професійних цілей, становлення індивідуального стилю, формування професійних контактів (активна ідентичність);
- вільне виконання професійної діяльності, підвищення рівня домагань, професійне вдосконалення, відчуття значущості своєї діяльності, формування потреби у передачі власного досвіду (стійка ідентичність) [19].

У процесі свого розвитку професійна ідентичність характеризується певними статусами. Критерії того чи іншого статусу залежать від дослідницької позиції. Зокрема, О.П.Єрмолаєва пов'язує їх із характером зв'язуючих сил в системі «людина-професія-суспільство» й описує сім різних варіантів співвідношення таких зв'язків, починаючи від досягнутої автентичності (повна тотожність суб'єкта, діяльності та соціуму) до професійного маргіналізму (несформованої або зруйнованої відповідності зазначеної системи зв'язків). Професійний маргіналізм О.П.Єрмолаєва визначає як явище псевдопрофесіоналізму, коли в модну та актуальну професію приходять люди, які не володіють належною компетентністю, але при цьому об'єктивних критеріїв оцінки такої діяльності в суспільстві не існує. В умовах так званого суспільства споживання часто домінує прагнення використовувати свою професію не за прямим призначенням, а для досягнення максимальної особистої вигоди, що, природно, не сприяє реалізації потреби в професійній самоактуалізації особистості [5]. Л.Б.Шнейдер описує схожий феномен помилкової ідентичності, побудованої на основі престижу і елітарності професії, що залишає не задіяними внутрішні ресурси професійної ідентичності, натомість підвищує значущість зовнішнього аспекту професії.

На наш погляд, різні інтерпретації поняття «професійна самосвідомість» не суперечать одна одній, а швидше взаємодоповнюють і розвивають його зміст, відображаючи різні аспекти цього складного феномену. З процесуального погляду, професійна самосвідомість – це специфічна вибіркова, диференціююча й інтегруюча діяльність свідомості, що виступає як підсистема загальної самосвідомості і проявляється в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта професійної діяльності та самовизначенні в соціально-професійному середовищі. У своєму дослідженні ми розглядаємо професійну самосвідомість як відносно стабільну підструктуру особистості, що забезпечує саморегуляцію дій у професійній сфері на основі усвідомлення професійних вимог, власних можливостей і емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності. Високий рівень розвитку професійної самосвідомості, адекватна і стійка «Я-концепція» у комплексі з адекватним образом професійної діяльності забезпечують конструктивну професійну поведінку, що дозволяє фахівцям економічного профілю успішно долати проблеми особистісно-професійного становлення.

Професійна самосвідомість містить систему уявлень особистості про себе як про члена відповідної професійної спільноти, носія професійної культури, у тому числі певних професійних норм, цінностей і традицій. Важливою складовою цієї системи є уявлення особистості про власні індивідуально-психологічні характеристики, що визначають успішність професійної діяльності: професійно важливі якості і ставлення. До індивідуально-психологічних належать сенсорні, перцептивні, атенційні, мнемічні, розумові, мовленнєві, емоційні, вольові, комунікативні властивості особистості. Комплекс ставлень складається з: ставлення до професії; до себе як до суб'єкта професійної діяльності; до інших людей (колег, керівництва, замовників); до об'єкта праці; до предмета праці; до засобів праці; до умов праці.

Висновки. Узагальнення поглядів дослідників на сутність професійної самосвідомості як чинника професійно-особистісного розвитку фахівця дає підстави зробити певні висновки:

- професійна самосвідомість є підсистемою загальної самосвідомості особистості, яка конкретизується і проявляється у сфері професійної діяльності: це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність;
- професійна самосвідомість безпосередньо пов'язана з усвідомленням особистістю себе в професійній діяльності: її зміст утворює комплекс уявлень про професійні вимоги до особистості, професійно важливі якості, власну відповідність вимогам професії, ідентифікація з цінностями та стандартами професійного співтовариства, співвідношення між реальним і ідеальним професійним Я-образом, оцінка своєї реальної та потенційної професійної успішності, усвідомлення перспектив професійного зростання;
- зберігаючи в цілому структурну організацію, функції і механізми загальної самосвідомості особистості, професійна самосвідомість має низку специфічних ознак: за функцією – регулює професійну поведінку і відносини суб'єкта у професійній діяльності; за змістом когнітивного

компонента – професійна самосвідомість характеризується комплексом уявлень особистості про себе як представника відповідної професійної спільноти; за механізмами самооцінки – якщо загальна самооцінка спирається переважно на морально-етичні норми та цінності особистості і ситуативні критерії оцінки поведінки, то професійна самооцінка ґрунтується на більш формалізованих і операціоналізованих критеріях оцінки фахівця;

- професійна самосвідомість характеризується динамічним виміром і проявляється в різних модусах: Я-ретроспективне (Я як професіонал у минулому), Я-актуальне (Я як професіонал сьогодні), Я-ідеальне (Я як професіонал, яким хочу бути);

- професійна самосвідомість виступає критерієм професійного розвитку і свідчить про якісні та кількісні особливості прийняття індивідом себе як професіонала, конкретної професійної діяльності як способу самореалізації, системи цінностей і норм, характерних для відповідної професійної спільноти;

- професійна самосвідомість є важливим особистісним чинником становлення фахівців, що значною мірою визначає успішність їх професійної підготовки у вищому навчальному закладі та ефективність майбутньої самостійної діяльності;

- розвиток професійної самосвідомості є складним, тривалим і динамічним процесом, який триває протягом усього періоду професійної підготовки і трудової діяльності особистості та проходить через ряд послідовних стадій: професійне самовизначення, професійна підготовка, професійна адаптація, професійна самореалізація.

Література

1. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека-человеком / А. А. Бодалев. – М.: МГУ, 1982. – 220 с.
2. Васьковская СВ. Психологические условия формирования профессионального самосознания будущего учителя. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Киев, 1987. – 20 с.
3. Гуткин М.С Развитие профессионального самосознания школьников в условиях специально организованной учебно-трудовой деятельности: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 – Минск, 1996 – 116 с.
4. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: МОДЭК, 2004. – 752 с.
5. Ермолаева Е.П. Психология социальной реализации профессионала. -М.: ИП РАН, 2008.-286 с.
6. Зеер Э. Ф. Психология профессий. – Екатеринбург, 2003. – 356 с
7. Климов Е.А. Введение в психологию труда / Е.А. Климов. – М.: ЮНИТИ, 1998.-350 с
8. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов // Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр "Академия", 2004. – 304 с.
9. Кряхтунов М.И. Психологическое сопровождение развития профессионального самосознания учителя / М.И. Кряхтунов // Журн. практич. психол.- 1998,- № 4 – С. 76-79.
10. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: «Знание», 1996.-308с.
11. Миронова Т.Л. Структура и развитие профессионального самосознания: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук: 19.00.03 «Психология труда; инженерная психология» / Т.Л. Миронова. – М., 1999. – 44 с.
12. Москаленко О. В. Развитие профессионального самосознания руководителей образовательных учреждений: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук: 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / О.В. Москаленко. – М, 2000. – 40 с.
13. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П.Поваренков. – М.: Из-во УРАО, 2002. – 160 с.
14. Пряжникова Е.Ю. Психологические основы развития профессионального самосознания профконсультанта: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук: 19.00.03 « Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Е.Ю. Пряжникова. Тверь, 2001. 42 с.
15. Тординава И.К. Педагогические условия формирования профессионального самосознания студентов вуза: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук: 13.00.01 « Общая педагогика, история педагогики и образования» / И.К. Тординава. – Сочи, 2010. – 22 с.
16. Фам Т.Н. Развитие профессионального самосознания студентов технических вузов: Дис. ... кан. психол. наук: 19.00.07.- М., 1989 – 175 с.
17. Цукерман Г.А. Психология саморазвития / Г.А. Цукерман, Б.М. Мастеров. – М.: Интер-пракс, 1995. – 288 с.
18. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения / П.А. Шавир.-М., 1991.-95 с.
19. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: учеб.пособие. – М.:Изд-во Моск. Психол.- соц.ин-та, 204. – 312 с.